

EGY ISMERETLEN DEBRECENI MILTON-FORDÍTÁS

Debrecen irodalmi élete, egyházi és világi művelődése évszázadokon át szoros kapcsolatban állt az angol kultúrával: angol–magyar művelődési hagyományai ténylegesen a 16. századig nyúlnak vissza. E korai időszakban a magyarországi művelődésnek, s ezen belül a debreceninek az angliával való kapcsolata alapvetően teológiai indíttatású volt; az angol puritanizmus etikai tanításának megismertetésére, mint a kálvinista hitélet gyakorlati normáinak hazai elterjesztésére irányult.¹ A debreceniek angol kapcsolatait a Kollégium Könyvtárának 17. századi angol nyelvű teológiai gyűjteménye is jól igazolja, de épp a könyvtár 18. századi angol anyagának sovány volta bizonyítja, hogy e rövid elővirágzás után, a 17. század végén hanyatlásnak indult Debrecenben a teológiai művelődés.

Angol kapcsolatokat a 18. század első felében alig tart számon a magyar művelődéstörténet. Csak a század közepétől kezdve mutatkoznak újra az Anglia iránti, de ez időben már elsősorban gazdasági és politikai érdeklődésnek a jelei. Irodalomkedvelőink csak ezt követően kezdenek érdeklődni a szigetország irodalma iránt, melyet főleg francia, illetve német–osztrák közvetítésben ismernek meg. Az újkeletű érdeklődés viszonylag hamar ráirányította a figyelmet Milton, Young és Pope munkásságára. A korai, kifejezetten teológiai gyökerű hatások a 18. század második felében világi szelleművé váltak; de semmiképpen sem véletlen, hogy Milton *Elveszett paradicsoma* a figyelem központjába került, mintegy összhangban a korai puritán hatásokkal.

Ennek az érdeklődésnek természetes következménye volt, hogy Debrecenben is újjáéledt az angol nyelvű művelődés, a Kollégium tanárai közül jó néhányan – így Sinai Miklós, id. Szilágyi Sámuel, Benedek Mihály és Budai Ézsaiás is ellátogattak Angliába.² A debreceni diákok,

¹ William Perkinsnek (1558-1602), a puritanizmus korai teológusának, az első puritán katekizmus, az *Oeconomia Christiana* (1599) szerzőjének, valamint tanítványának, William Amesnek (Amesius) (1576-1633) és Lewis Bailey-nek (? -1631) munkáit meglepően rövid idő alatt ismerték meg – a nyugati egyetemeken járt teológusok és peregrinus diákok közvetítésével – az erdélyi, felvidéki, majd a debreceni protestáns közösségek, a nagy protestáns kollégiumok – Gyulafehérvár, Sárospatak, Debrecen – hittanárai és diákjai.

² Fest S.: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig*. Bp. 1917., 9.

tanárok érdeklődését az új tudományok és az angol szépirodalom kötötte le: az idősebb Szilágyi Sámuelről tudjuk például, hogy eredetiben olvasta Pope-t, míg Csokonait valósággal lenyűgözte a *Fürtrablás* páratlan tökélye.

Ezek az új hatások elsősorban Bécsen keresztül érték el hazánkat az 1750-es évektől kezdve, de még Bécsben is – körülbelül a 80-as évek végéig – többnyire csak francia fordításokban ismerték az angol irodalmat, amit elsősorban az bizonyít, hogy még az osztrák földön oly népszerű Pope válogatott művei is franciául jelentek meg Bécsben 1761-ben, *Alexander Pope, Oeuvres diverses* címmel. Írástudóink közül csak azok kerülhettek kapcsolatba az angol irodalommal, akiket Bécshez vagy Pozsonyhoz szorosabb szellemi szálak fűztek, s az itt kialakuló franciás angломániának ilyen vagy olyan mértékben hatása alá kerültek. Így került kapcsolatba Bessenyei György Pope-pal, testvérbátyja, Sándor pedig Miltonnal, akinek *Elveszett paradicsomát* 1796-ban le is fordította és Kassán megjelentette.³

Bessenyei Sándor munkáját tartja irodalomtörténetírásunk az *Elveszett paradicsom* első teljes fordításának, viszont a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található a debreceni ifj. Szilágyi Sámuelnek (1749–1828), a már említett idősb Szilágyi Sámuel, kollégiumi bölcséletprofesszor, később debreceni püspök fiának, az 1770-es évektől kezdve Hosszúpályiban táblabíráskodó, irodalomkedvelő jogásznak kéziratos Milton-fordítása, amely 1792-ből származik.⁴

Mind ifj. Szilágyi Sámuel, mind Bessenyei Sándor francia fordítás alapján dolgozott, de egyikük sem jelölte meg a francia fordítás szerzőjét. Tarján Jenő⁵ szerint is, Bessenyei Dupre de Saint Maur próza fordítását vette alapul. Minden bizonnyal ifj. Szilágyi Sámuel is az ő munkáját használta forrásként, hiszen az *Elveszett paradicsom* e francia fordítása az 1729-es első kiadás után még öt kiadást ért meg a század folyamán, s emellett is számos olyan egyezés található a két fordításban, melyek csak azzal magyarázhatók, hogy e két fordító egy és ugyanazt a szöveget használta. Sem a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában – amely egyébként sok olyan kötetet őriz, amely hajdani debreceni diákok, tanárok tulajdonát képezte –, sem más hazai könyv-

³ *Elveszett Paradicsom Milton által*. Fordította francziából Bessenyei Sándor, cs. kir. lovaskapitány. Első darab I–VIII. könyv. Második darab IX–XII. és a Visszanyert Paradicsom IV. könyvekben. Kassa. 1796.

⁴ Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára (DRKN): Szilágyi Sámuel- és Lajos-féle kéziratok. (SzS-SzL R.607/24.)

⁵ Tarján J.: *Irodalmunk angol vonatkozásai Bessenyei korában*. Angol Filológiai Tanulmányok, IV. Bp., 1942., 206.

tárban nem található a Dupre de Saint Maur-féle fordítás, de ez semmi képp nem jelenti azt, hogy ifj. Szilágyi Sámuel birtokában ne lett volna még a francia könyv, amely akkortájt rendkívül népszerű volt a bécsi írástudók körében. Márpedig ifj. Szilágyi Sámuel maga is járt Bécsben, sőt jelentős időt töltött a „Bétsi Fő Univerzitáson”⁶ így szinte elképzelhetetlen, hogy ne találkozott volna a kötettel, vagy hogy valami más forrást használt volna.

Milton hatalmas eposza először 1667-ben jelent meg Angliában, második kiadása 1674-ből származik. Ezt követően hamarosan Európa más országaiban is kiadták a korszak e nagy alkotását: legelsőnek még 1682-ben jelent meg német fordítása, a következő fordítás pedig Hollandiában 1728-ban, szintén Dupre de Saint Maur fordításával egy időben. Ez a fordítás az eredeti versformát, a rímtelen ötös jambust, a „blank verse”-t alkalmazta, csakúgy mint az 1735-ben készült Paolo Rolli-féle olasz változat. 1745-ben Oroszországban bukkan fel egy kézirat fordítása az *Elveszett paradicsom*nak, A. G. Stroganov munkája, melyet 1780-ban N. J. Novikov nyomtatásban megjelent fordítása követett. 1790-ben jelent meg dánul, 1791-ben lengyelül, 1793-ban pedig egy újabb német „blank verse”-fordítás, Bürde munkája látott napvilágot.

Magyarországon az első próbálkozások 1788-ból, Baróti Szabó Dávidtól származnak, aki egy Bécsben meglehetősen népszerű kiadványból, az *Elveszett paradicsom* rövidített, latin nyelvű változatából⁷ ültetett át néhány részletet magyarra. A vállalkozás nem talált tetszésre, főleg Kazinczy ítélkezett keményen az Orpheusban:

„Melly szerencsétlen gondolat vólt légyen az, hogy Szabó Ur a’ Milton El-vezett Paradicsomát fordítsa, azt minden meg-ítélheti, ha az Anglust nem látta is, a’ ki meg-gondolja, hogy az Epopaekat nem lehet így epitomisálni, mint valamelly Theológiai Systemákat, és a’ ki tudja, hogy Szabó Ur egy Deák nyelven kívül mást nem értvén ezt nem Anglusból, hanem egy Deák fordításból fordította. Kevésbé mult, hogy Szabó Ur ismét az Ilias fordításához nem nyult. DENIS, vagy a’ Poetai Nevét említvén SINED a’ Deák Epitomatost előttem bosszankodva nevezte Suprema papavera Carpensonek, midőn nékie beszéltem, hogy Szabó Ur belőle fordítja Miltont.”⁸

Másokat is foglalkoztatott az *Elveszett paradicsom* magyarra való fordításának gondolata, így például Pálóczi Horváth Ádámot, aki Kazin-

⁶ SzS-SzL, DRKN: R.607/37.

⁷ Neumann: *Lapsus Protoparentum ex Poemate Miltini Cantus VI*. Viennae, 1769.

⁸ Kazinczy F.: Orpheus, I., Kassa, 1790., 374.

czyhoz írott egyik levelében említi egykori, meg nem valósított tervét: „Volt az ideje, mikor Anglusból fordítottam én a Milton Paraditsomának elejét, pedig olyankor, mikor már egészen el felejtettem azt az Anglus Grammaticát (ugy tetszik Vallisiusét) melyet Németi Pállal volt vetélkedésemmel harmad nap alatt megtanultam,” – írta.⁹

Ezeket az elvetélt kísérleteket követte 1796-ban a Bessenyei Sándor-féle fordítás, mely széles körben ismertté lett, s korábban az ifjú Szilágyi Sámuelé, 1792-ből, melyről viszont sem a kortársak, sem az utókor nem tudott, holott ez – és nem a Bessenyei Sándoré – az első teljes magyar fordítása az *Elveszett paradicsom*nak. Hogy miért lappangott e fordítás közel kétszáz évig, annak magyarázata abban rejlik, hogy maga a fordító senkinek sem tett említést munkájáról. Ifj. Szilágyi Sámuel igazi dilettáns volt, aki visszahúzódott az irodalmi nyilvánosságtól. Művelt, élénk irodalmi érdeklődésű ember volt, hiszen családjában, apja részéről számos olyan ösztönző hatás érte, amely a külföldi irodalom tanulmányozására serkentette. Az apa – a már említett idősb Szilágyi Sámuel (1719–1785) – 1742-ben a bölcelet és a görög irodalom tanára lett Debrecenben, később egyházkerületi főjegyző, 1765-től pedig püspök. E kiváló férfiú – amint már említettük – maga is fordítgatott; lefordította például Voltaire *Henriade*-ját, melyet épp fia, ifj. Szilágyi Sámuel adatott ki néhány évvel az apa halála után.¹⁰ Pope-tól is fordított: az *Epitaph XII-t (Intended for Sir Isaac Newton, In Westminster Abbey)* melyet Kazinczy közölt is az Orpheusban.¹¹ „Orpheusom első darabjában láthasd a Popból fordított epigrammát Nyutonra. [sic!] Azt szájából tanultam-meg” – írta Kazinczy ifj. Szilágyi Sámuelnek a kis fordítás megjelente után.¹² A kiterjedt Szilágyi család többi tagját is ismerte Kazinczy, ahogyan ez leveleiből kiderül.¹³ Mint az ifjabb Szilágyi Sámuellel váltott levelei tanúsítják, a jogászkodó ifjú-

⁹ *Kazinczy Levelezése.* (Kaz. Lev.) Bp. 1893. I. 222.

¹⁰ *Volter úrnak Henriasa* Magyar versekbe franczia nyelvből fordítatott idősb Szilágyi Sámuel úr által. Pozsonyban, 1789. Magyarország Bibliographiája 1712-1860., Bp. 1891. III. k., 807.

¹¹ Kazinczy F.: Orpheus, I., Kassa, 1790., 28.

„PÓP NEWTONRA Anglusul

All nature and her laws lay hid in night

God said: Let Newton be! and all was light.

Magyarul

Setétbe borult volt a természet; 's Törvénye,

Mond az Ur: Légy' Newton!'S meg-lett a' Nap' fénye.”

¹² Kaz. Lev.: II. 134.

¹³ Kaz. Lev.: VII. 110.

val közvetlen baráti kapcsolatban állt. Tőle kérte el apjának „Biographiáját” melyet Orpheusában akart közzétenni,¹⁴ amire azonban már nem került sor, mivel a folyóirat időnap előtt megszűnt. Ifj. Szilágyi Sámuel egyik levelében intim közvetlenséggel szól saját dolgairól: „Nékem is nagy szükségem volna a' Félix Feredőjére a' jobb karomba megfeneklett, 's szinte hat héttől fogva uralkodó Rheumatizmusra nézve, és ha most itt nem kellene ülnöm bizonyosan személyesen tiszteletére lennék az Urnak; megeshetik azonban, hogy a' Héten valamelyik nap egy dél után, ha alkalmatosságot kaphatok tézsem ezen óhajtott kötelességemet” – írja a Nagyvárad közeli fürdőn napjait töltő Kazinczynak.¹⁵

Ami mindezek után igencsak meglepő, az az, hogy ifj. Szilágyi Sámuel közvetlennek látszó kapcsolatuk ellenére sem tett említést Kazinczynak a Milton-fordításról, pedig igazán tudhatta, hogy Kazinczyt érdekelte volna e tevékenysége. Ám ifj. Szilágyi Sámuel igen szerény, visszahúzódo alkatú ember volt, aki inkább csak az íróasztal fiókjának fordítgatott. Erre utalnak egyébként Kazinczy szavai is, aki egyik levelében azt írja, hogy „tiszteletes” az ő (ifjú Szilágyi Sámuel) személye előtte, „bár a közre lépéstől visszarántja is a természeti szemérem.”¹⁶

Ifjú Szilágyi Sámuel életéről különben nem sok adat maradt fenn. Szinyei szól róla¹⁷ röviden, valamint a debreceni kollégiumi könyvtár őrzi kéziratban rövid életrajzát, mely valójában a halotti búcsúztató, mit Imre József hosszúpályi lelkész mondott el sírjánál. Innen tudjuk, hogy 1770 után Hosszúpályiba költözött, ahol „Bihar és Szathmár Vármegyék Tábla Bírójává tétetett”,¹⁸ s hogy 1802-ben „a' Bihari Egyházi Vidék Coadjutor Curátusi tisztes hivatalát is felvállalta”.¹⁹ Tanulmányairól így szól az emlékező: „Mint első szülött, bölts atyai intézetek szerint, ugy neveltetett és tanítatott, hogy mind az Anyaszentegyháznak, mind a' Hazának és Familiájának hasznos tagja lehessen.”²⁰ Először a debreceni kollégiumban tanult, utána „... még igen iffantan a Bétsi Fő Universitásba küldődött, a' hol tovább terjesztette eddig szerzett tudományos ismereteit: felsőbb tudományokat és

¹⁴ Kaz.Lev.: II. 134.

¹⁵ Kaz.Lev.: II. 479.

¹⁶ Kaz.Lev.: II. 134.

¹⁷ Szinyei J.: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1903. XIII. 910-911.

¹⁸ SzS-SzL, DRKN: R.607/37.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

pallérozott nyelveket tanult.”²¹ Az életrajz szerint visszatérte után Magyarország törvényeit és történetét tanulmányozta, később „Prókátori Diplomát” is szerzett. A búcsúztatóból az is kiderül, hogy ugyan csak gazdag fordítói munkásságot mondhatott magáénak: „Mind ezen hivatalbeli foglalatosságai között is pedig, ha pihenés végett hazatért azt a kevés időt is köz haszonra szánta, mellynek tanui 34 db német, frantzia és deák nyelvből vett fordításai, de többnyire csak írásban heverő munkái és fordításai. Csak az Ausztriai paraszthoz című Gazdasági munkája van meg nyomtatásban.”

Ez is igazolja, hogy ifj. Szilágyi Sámuel inkább csak a maga kedvtelésére fordítgatott, s nem volt célja az, hogy e tevékenységet széles körben megismerjék. Inkább apja Voltaire-fordításának megjelentetésével törődött, mint saját munkáinak kiadásával. A fent említett *Ausztriai paraszthoz* azonban két kiadást is megért; mindkét alkalommal Kassán jelent meg a hetvenes években.²³

Az *Ausztriai paraszthoz* című fordítása és egyéb kéziratban maradt fordításai mind azt igazolják, hogy érdeklődése átfogta a társadalmi, gazdasági élet majd valamennyi területét. Hogy csak néhányat említsünk azon munkák közül, melyeket fordításra kiszemelt magának, s melyek kéziratosságot hagyatékában fennmaradtak: „*Legislatio de divortio, kijött Londonban 1771: anglus nyelvből németre, németből deákra* fordítási kézirat 1793-ból; *Koczasertés és nadály közti beszélgetés melybe a vétkek és hibák lerajzoltatnak, németből* fordítási kézirat 1816-ból; Hatter báró: *Beszélgetés a vallástalanságról, mellyben megvizsgáltatnak annak fundamentomi és veszedelmes következesei angolból francziára, s francziából magyarra* fordítási kézirat 1809-ben; *II-ik József császár neveltetése és életrajza névtelen írótól németből 1786-ik évbe 1817-ben.*”²⁴ Ahogy ezekről az írásairól sem tett említést életében, ugyanúgy hallgatott Milton-fordításáról is. Az, hogy Hosszúpályiba költözött, nyilván hozzájárult ahhoz, hogy Debrecenhez, a jó huszonöt kilométerre fekvő művelődési centrumhoz, illetve az ottani művelődésben irányító szerepet játszó személyekhez fűződő kapcsolatai, melyek még kollégiumi éve alatt alakulhattak ki, meggyengüljenek, illetve elsorvadjanak. Pedig épp Debrecenben fogadták volna lelkesen az *Elveszett paradicsom* fordítását, hiszen a Kollégium diákjai, tanárai ismerték és nagyra becsülték Milton munkáját, s

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Vö.: Szinnyi J.: i.m.; 910-911.

²⁴ SzS-SzL, DRKN: R.607

maga Csokonai is elragadtatással beszélt az „anglus Milton heroica epopoejáról”.²⁵

Csokonai sem tudhatott a hosszúpályi táblabíró Milton-fordításáról; csak a Bessenyei Sándorét ismerte, de nyilván maga Szilágyi Sámuel is hallott az idősebb Bessenyei vállalkozásáról; ha korábban nem is, de az „Első darab” (I–VIII. könyv) megjelentéről mindenképp tudomást kellett szereznie, hiszen a Magyar Mercurius rögtön annak megjelenté után tudósított az „igen szép könyvről, mely gyönyörű magyarsággal vagon írva”.²⁶

Mindezekről függetlenül is kétséges hogy ifj. Szilágyi Sámuel valaha is a nyilvánosság elé kívánta volna tárni munkáját. Ha így lett volna, mindenképp csatolnia kellett volna kéziratához valamiféle előszót vagy – legalábbis – valamilyen előszóvázlatot. Az összefűzött kéziratcsomóban azonban ilyen nem található. A kéziratköteg egyébként 67 darab 46 x 50 cm-es ívből áll, melyek kettéhajtva vannak összefűzve, így 134 lapot számlálnak, azaz 268 darab 23–25 cm-es oldalt.

A kéziratköteget feltehetőleg maga ifj. Szilágyi Sámuel keményebb papírba kötötte, ezen található a saját keze írásával a mű címe: „Elveszett Paraditsom Anglusból Francziára, s a Francziából Magyarra Forditva”. A lapokat igen sűrűn, igen kicsiny betűkkel írt szöveg borítja, mely nem mindenhol olvasható jól. Helyenként ifj. Szilágyi Sámuel kézírása okoz problémát, másutt tintafoltok, elmosódások nehezítik olvasását. A kézírásos szövegben sok javítás található, ami egyben arra is utal, hogy a kézirat semmiképp sem tekinthető egy korábbi impurum tisztázatának, sem nyomdakész állapotba hozott kéziratnak; kifejezetten impurum jellegű, melynek letisztázására sohasem került sor, ami megint csak arra szolgál magyarázatul, hogy még a szűkebb értelemben vett literátor körök sem szerezhettek róla tudomást.²⁷ A kéziratot ifjú Szilágyi Sámuel autográf aláírásával zárja.

Nem elsődleges céloom a Bessenyei-fordítás és az ifjú Szilágyi Sámuel által készített fordítás részletes összehasonlítása, néhány tény azonban mindenképp figyelmet érdemel. Mindketten – Szilágyi és Bessenyei is – prózában fordították le az *Elveszett paradicsomot*, ami annál is inkább

²⁵ Csokonai: *Az epopoeáról közönségesen*, Harsányi I.–Gulyás J.: Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei, Bp., 1922. II. 540–541.

²⁶ *A Nagy Lelkű Milton Szép Talentumokkal*. . . Magyar Mercurius, 1796., CXI. 15.

²⁷ Megjegyzésre érdemes, hogy a 18. század végén és a 19. század elején különböző irodalmi, filozófiai, gazdasági művek kéziratosságotban voltak találhatóak debreceni írástudók birtokában; ezek általában gondosan másolt, javításokat, törléseket nem tartalmazó tisztázatok.

érthető, mert a forrásul használt francia fordítás sem követte Milton verselését. A versben írt alkotások prózában való fordítása különben is meglehetősen elterjedt gyakorlat volt a 18. században, s hazai literátoraink közül is csak Baróti Szabó Dávid próbálkozott verses fordítással, de a vállalkozásával kudarcot vallott.

Ami a két prózai fordítást illeti, mindenképp úgy ítéljük, hogy Bessenyei nyelvezete gördülékenyebb, mint Szilágyi Sámuelé, s ha az eredeti angol nyelvű Milton szöveggel hasonlítjuk össze a két fordítást, akkor igazat kell adnunk Bessenyei Sándornak mert ő valóban könnyedebben tolmácsolta a miltoni szöveget. Voltaképpen Bessenyei épp egy ilyen gördülékeny tolmácsolást tartott feladatának.²⁸ Hogy Szilágyi Sámuel milyen elvek vezették, arról ő nem nyilatkozott. Mindenesetre úgy látszik, hogy merevebben ragaszkodott a francia szöveghez, ezért is tűnik nehezebbnek fordítása. Körülményességét elsősorban az okozza, hogy mondatait igen bonyolultan szerkeszti, s a szükségesnél jóval több kötőszót használ.

Összehasonlítás céljából hadd idézzük az alábbiakat az eredeti műből, a Szilágyi-, illetve a Bessenyei-féle fordításokból.

„. . . Yet not for those,
Nor what the potent victor in his rage
Can else inflict, do I repent, or change,
Though chang'd in outward lustre, that fixed mind
And high disdain from sense of injur'd merit . . . .”

(Milton PL, I. 94–98)

„Győzedelmes a' maga Haragjába botsáthat, nem fatsarhat ki-bellőlem legkisebb bünön való bánatot is, semmi meg nem változtathattya szivemet. Mert ha azért még külső Fényességem el-enyészedett-is, de az én bátorságom és Szivem állhatatosan meg-maradnak.”

(ifj. Szilágyi Sámuel, 1792) .

²⁸ Vö.: *Elveszett Paraditsom Milton által*. Fordította francziából Bessenyei Sándor, Kassa, 1796., 4.

„. . . és a' Győzedelmesnek bosszu-álló haragja még sem viheti azt véghez, hogy tsak legkisebb bánatot-is belöllünk ki-fatsarjon, nints semmi, a' mi változást okozna bennem. Ha külső fényem homályosodott is, bátorságom és lelkem változhatatlan.”

(Bessenyei Sándor, 1796)

Mindenképp elfogadhatónak tűnik hogy Bessenyei Sándor „Ha külső fényem homályosodott is, bátorságom és lelkem változhatatlan” sora a nyelvújítás előtti időszak stilisztikai normái szerint is, de mai normáink szerint is, mindenképp gördülékenyebb, mint Szilágyi kötőszavakkal, s a „fényességem”, szó túlzó archaizmusával terhelt fordítása. Találunk olyan fordításrészleteket mindkettőjük szövegében, melyek hiányoznak az eredeti angol műből, ami igazolja, hogy ugyanazon francia fordítás alapján dolgoztak. Például, a III. könyvben, ha nem is pontosan ugyanazokban a sorokban, de ugyanabban a logikailag összefüggő részben használnak olyan indulatszavakat, illetve felkiáltásokat, melyeket Milton nem alkalmazott.

„. . . Thus with the year
Seasons return; but not to me returns
Day, or the sweet approach of Ev'n or Morn,
Or sight of vernal bloom, or Summer's Rose,
Or flocks, or herds, or human face divine;
But cloud in stead and ever – during dark
Surrounds me, from the cheerful wayes of men
Cut off, and, for the Book of knowledge fair,
Presented with a Universal blanc
Of Natures works, to me expung'd and ras'd,
And wisdom at one entrance quite shut out.”

(Milton PL. III. 40-50.)

„~²⁹ azok esztendőik szakasszai, és azok esztendőik vissza jönnek, de a' Nappal és a'~ soha sem. Az estvének mosolygó

²⁹ ~ olvashatatlanságot jelöl.

színei nem ~ engemet az én nyomorúságaimban. Nem lát-hatom többé a Tavasznak különb-különbféle Virágait, sem a Nyárnak Rósáit. Soha többé nem tudom azt a gyönyörűséget Szemeimet mulattathatnám a Mezőben ugrándo-zó Nyájjal. Az emberi ábrázatnak szépsége, melyre az Isten reá nyomta a' maga hasonlatosságának vonásait meg nem illet engem többet. *Oh jaj!* Sűrű felhőkkel környül vétettem: az örökkévaló éjtszaka körül-vett engemet. A' helyett, hogy a' nagy Világot ezt a mi esméretünknek betses Könyvét szemlélhetném, nints egyéb előttem egy formátlan táblánál, a természet munkáinak öszve-zavarodott képénél, és az én legszebb érzékenységeimben olly akadályt talál a' böltesség, melly miatt be nem hathat az én Lelkembe."

(Szilágyi Sámuel, 1792)

„Az esztendő-k részekkel edgyütt vissza térnek: *de óh fájdalom!* a' nap én előttem magát örökre el-rejtette. A' reggel és szürkület mosolygó színei nem vigasztalnak már engem' boldogtalan sorsomban. Nem fogom én a' tavasznak mosolygó virágait, sem pedig a' napnak sugárit szemlélni. Nem érzem többé a' gyenge báránykákkal és ugrándo-zó borjúkkal gazdag legelők igéző gyönyörűségét. *Ah nem! ah nem!* az emberi szépség sem hathat meg többé. Mind ezek helyett vastag felhő vett körül: örökös setétségbe vagyok eltemetve; Tudományunk tsalhatatlan könyvét, a' világot nem olvashatom; helyete tsak edgy rendetlen és öszve zavart formája van előttem a' természet művének; edgy termékeny kútfeje a' böltességnek, mellyben a' Tudomány gazdagonn szivárgott a' Lélek-re, a' nyomorúság égető nyilai miatt, egészszen kiszáraztatott.

(Bessenyei Sándor, 1796)

Az indokolhatatlan felkiáltószók és a terjengős explikációk természetesen a francia forrásból származnak, de Bessenyei „helyette tsak egy rendezetlen . . .” sorai mindenképp úgy tűnnek, megragadóbb kifeje-

zései a miltoni emócióknak, az „instead”-del kezdődő és a „to me expunged and rased”, a továbbiakban „the book of knowledge fair . . . of Nature’s works” mondatelemekkel logikai rendbe szedett gondolatoknak, mint a Szilágyi-féle „A’ helyett, hogy a’ nagy Világot . . .” kezdetű mondat.

Amit Milton negyedfél sorba – 36 szótagba – sűrít, azt prózában tolmácsoló fordítói igencsak bőbeszédűen mondják el. Szöveghűséget persze aligha kérhetünk számon 18. század végi fordítóinktól: Kazinczy a szabad adaptáció elvét hirdette, s ez valóban népszerűbb volt az írástudók körében, mint a hadházi Földi Jánosnak a szöveghű fordításokat sürgető követelése. Ifj. Szilágyi Sámuelnél azonban még így is szembe-tűnik a nehézkesen, alárendelt mondatokból is alig összeálló passzus, s ebből a szempontból Bessenyei Sándor fordítása – itt is, de máshol is – valóban gördülékenyebb, a maga szabta fordítói normákhoz jobban illő, művészibb munka.

Csakhogy Szilágyi Sámuel fordítása nem is annyira művészi értéké-nél fogva tarthat igényt az irodalmár érdeklődésére; önmagában véve még időbeli elsőbbsége sem lenne döntő tényező, ha nem azt bizonyítaná, hogy a 18. század debreceni értelmisége viszonylag hamar, szinte a testőrírókkal egy időben kezdett érdeklődni a határokon túli irodalmak iránt, s hogy ez az érdeklődés a debreceni művelődési tevékenységnek számottevő tényezője, sőt: meghatározója lett.

MOLNÁR JUDIT